

«М.А. Гендельманның 110 жылдығына арналған «Сейфуллин оқулары – 19» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары = Материалы международной научно-практической конференции «Сейфуллинские чтения – 19», посвященной 110 - летию М.А. Гендельмана» - 2023.- Т. II, Ч.1.- Б. 233-236.

ӘОЖ 101

АСАН ҚАЙҒЫ-КӨШПЕНДІЛІКТІҢ ФИЛОСОФЫ

*Жалғасбаева Д., Елтаева И. 2 курс студенттері
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ.*

Ғылыми жетекшісі: Курманова С.Б.

Қазақтың философиялық ойы өзінің қалыптасуының бастапқы кезеңінде (XV-XVIII ғасырлар) қазақтың бүкіл рухани мәдениетінің дамуымен, ауызша халық шығармашылығымен, қазақ ақындары мен жырауларының қызметімен тығыз байланысты болғаны белгілі. Осы орайда Шоқан Уәлиханов былай деп жазды: «Тарихи тұрғыдан алғанда, халықтың ақындық рухы ерекше: біріншіден, көшпенділердің таңғажайып жады арқылы батырлар ерліктерін дәріптейтін көне жырлардың бәрі бізге бұрмаланбай сақталған; екінші: әр уақытта өмір сүрген көшпенділердің өз дәуірінің тамаша оқиғаларын халық жадында мәңгілікке қалдырды, осылайша олардың бәрі бірігіп біртұтас нәрсені құрайды; үшінші – осы өлеңдердің барлығы әдет-ғұрып, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер және олардың халықтық құқық кодексімен бірге халықтың өткен тарихи-рухани өмірінің толық бейнесін құрады» [1].

Қазақтың рухани дәстүріне ертегішілер мен әншілер, жыраулар мен ақындар, билер мен хандар, батырлар мен қолбасшылар белгілі бір үлес қосты. Олардың барлығы әр деңгейде өзінің таланты мен парасаттылығымен қазақ халқы мен қарапайым адам болмысын, тарихи оқиғаларды, адамгершілікті, адами қарым-қатынасты сөз етті. Алайда объективті жағдайларға байланысты олар өз дәуірінің қоғамдық дамуының негізгі тенденциясын білдірсе де, дамыған философиялық-әлеуметтанулық доктринасын құра алмады. Адамдар арасындағы қарым-қатынасты, қиын қоғамдық-саяси жағдайларды бейнелейтін халық эпостары, дастандар мен аңыздар, лирикалық және тұрмыстық жырлар, мақал-мәтелдер сол кездегі дүниетанымның жеткілікті түрде дамыған деңгейін айғақтайды. Көптеген жыраулар тек ақын ғана емес, ру, ұлыс, тайпалық одақ көсемдері, батырлар болған. Жырау толғау – тарихи оқиғаларды, халықтың басына төніп тұрған қауіп-қатерді, сондай-ақ қоғамдық маңызы зор құбылыстарды суреттеуге байланысты философиялық толғауларды сомдаған. Дешті Қыпшақта аңызға айналған Қорқыт ата, Асан Қайғы мен Қазтуған (XV ғ.), Шалкиіз жырау (XVI ғ.), Жиёмбет жырау (XVII ғ.), Ақтамберді-жырау, Үмбетей жыраулардың есімдері белгілі болды.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, қазақ философиясының тарихындағы көптеген философиялық ойлардың өрнектелуі, қазақ поэзиясының образдары арқылы жүзеге асады. Ең елеулі түрде қазақ қоғамының рухани тәжірибесінің идеялық-философиялық тереңдігі ақындар, жыраулар, билер шығармашылығында көрініс тапты. Шығармашылығы терең философиялық мәнге, мазмұнға толы Асан Қайғыға жүгінсек те жеткілікті. Ш.Уәлиханов қазақ философиялық ойының негізін салушы «көшпенділік философиясы» деп атаған.

XV-XVIII ғасырлардағы қазақ философиясы. Философиялық категорияларда емес, билердің, жыраулардың, ақындардың шешендік сөздерінде, сондай-ақ көптеген аңыздар, мифтер, нақыл сөздер, мақал-мәтелдер түрінде көрініс тапқан халықтың өмірлік даналығын бейнелейді.

Қазақтың халық мәдениетінде сөз өнері сөзсіз басым болғаны белгілі. Шоқан Уәлихановтың айтуынша, «...қырғыздардың ата-бабаларының өмірін бейнелейтін, олардың тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, қазіргі әдет-ғұрыптарын көрсететін оңды да дәйекті аңыз-әңгімелері барлық жағынан алғанда тарихи деректермен сәйкес келетіні даусыз тарихи маңызы болуы мүмкін. Бүкіл қоғам бұқарасының сезімін, тыныс-тіршілігін, өркендеуін айқындайтын таза ұлттық сананың туындылары ретінде, қарағанда бүкіл халықтың аузынан бір болмыстың бетінен төгілген шығарма ретінде олар да жоқ емес. Тарихи, филологиялық және психологиялық қызығушылық тудырады [2]. О.А.Сегізбаев «Қазақ жыраулары мен ақындарының сөз өнері ауызша ауыз шығармашылығы негізінде өсіп, онымен ой толғау объектісі, жанрлық, мазмұндық жағынан да органикалық байланыста болды, т.б. көздеген мақсаттардың идеологиялық бағыты мен мәніне қарай. Бүкіл қоғам бұқарасының сезімін, тыныс-тіршілігін, өркендеуін айқындайтын таза ұлттық сананың туындылары ретінде, қарағанда бүкіл халықтың аузынан бір болмыстың бетінен төгілген шығарма ретінде олар да жоқ емес. Тек ақындар шығармаларының тақырыптары ғана өзгеріске ұшырады. Ол күннің тақырыбына сәйкес және бұрын болмаған қоғамдық өмірдің пайда болу дәрежесінде ғана жүзеге асырылды...» [3].

Қазақтар үшін тағдыр шешетін кезеңде – Қазақ хандығының негізі қаланған заманда данышпан, философ, ақын-жырау Асан Қайғы өмір сүріп, еңбек етті. Ол Орданың барлық жерінде жеке танысы болды, ханмен және оның жақтастарымен тікелей байланыста болды. «Қазақтар» туралы Жәнібек хан мен оның інісі Керей ханға жолдауларында жүгінді. Оны Ертіс өңірінің көшпелілер кеңістігінде Ресей империясының отаршылдықтарының болуы және орыстардың Еділ өзенінің Азия жағалауына өтуі отаршылдыққа, көшпелі қазақтың еркіндігінен айырылып қалуына алаңдаушылық білдірді. Адамдар Асан Қайғы Жәнібек ханды Астрахань қаласын тастап, хандықтың астанасын көшпелі далаға көшіруге шақырады. Ол ханның жайбарақаттығына, адамдық жалқаулығына шағымданады.

«Ойшыл ханның алдында дабыл қағады;

Сіз білмейсіз деп айтпаймын

Мен айтамын - кірпіктеріңізді қозғалтпаңыз.

Халқыңның жаулары жырта береді.
Сіз шекарада патрульде болған жоқсыз ...
Қымызға мас болдым, қызарып жатасың,
Дүниеде одан күшті хан жоқ сияқты,
Сіз ән айтасыз немесе айқайлайсыз, аң.
Халықты далаға айдап, қамал салды.
Бұл мұнарада әрбір күзетші мас,
Олардың бастығы - жалқау және тойымпаз.
Мына ұятты неге көрмейсің?»

Асан бұл үндеуде шұғыл саяси шаралар қабылдауды, саяси басқару нормаларын сақтауды талап етеді. «...Мен кеңес жинаған жоқпын» – ханды саяси көрегендікпен айыптау болды.

Асан Қайғы қоғам қайраткері, философ ретінде ұлттың абыройы мен намысын, оның материалдық және рухани жағдайын ойлап, толғандырады. Жазуларында қоғам алдындағы жауапкершілігін сезініп: «Ауыл туралы сөйлейтіндер туған жерді қалай түсінеді?...» деп налйды [4].

Жаңадан бой көтерген Қазақ Ордасы өзі үшін болашақ даму жолын айқындап, бірден – қайда барамын, қалай боламын деген екі жақты қиыншылыққа тап болды. Олардың шешіміндегі азғантай қателік бүкіл ұлттық болмыс үшін апатқа әкелуі мүмкін. Қоғамның сол элитасы біртұтас, ұйымшыл, ерекше бірлікте бола білді. Ел тағдыры үшін жауапкершілік қарапайым халық өкілі Асан бастаған Тоқай Темірдің екіге бөлінген барлық мүшелерінің Асан Жәнібек ханның кеңесшісі ретінде барлық саяси оқиғалардан хабардар болды. Ол өзіне ешқандай артықшылық сұраған жоқ. Әміршілер оның кеңесіне немқұрайлы қарай бастағанда, ол Жәнібек ханға: «Қош бол, енді мені көрмейсің» деп далаға үнсіз ғайып болды. Асан Қайғы не Ертістің жағасында, не оңтүстіктегі қойшылар мен малшылардың арасында, не Сырдария мен Әмудария жағасында, әлде қаңырап қалған Үстіртте өзінің өлмейтін жырларын, нақылдарын шығара отырып, ат үстінде нақыл сөздері пайда болды. мойнына ауыр тиді.

Асан даланың нағыз перзенті ретінде туған даласын молшылық пен берекелі елге, кедейге де, байға да қолайлы, «қысы да, ыстығы да жоқ, құс ұя салатын жерді айналдыруды армандады»- деп, оны эпикалық уәде етілген жер – Жер Ұйық деп атаған. Асан қайғы қоғам қайраткері ретінде қазақ халқының қайыршылыққа ұшырау себебін мал шаруашылығының табиғи жағдайларға, табиғи апаттарға, жұттарға қатты тәуелділігінен көреді. Ол әлауқаттың негізгі көзі - қолайлы орта, деп есептейді ол. Оның уәде етілген жері – жайлауы мол, өзендері суы мол, климаты жұмсақ, халқы мұқтаждық пен қысымсыз, жаулық пен қайғы-қасіретсіз өмір сүретін Жер Ұйықты іздегені туралы аңыз осыдан шығады. Халық бақыты арманынан туған Жер Ұйық туралы аңыз толғау, жырлар күйінде айту қиын болды. Жер Ұйық туралы аңыз Қазақ хандығын құру тұжырымдамасына негіз болды.

Жырау Асан Қайғы – философиялық толғаулар түрінде маңызды әлеуметтік мәселелерді көтеретін, өзін қоршаған дүниеде болып жатқан процестерге түсініктеме беруге ұмтылған халық ойшылы.

Шоқан Уәлиханов айтқандай: «Даланың ең шалғай жерлерінде, әсіресе, поэтикалық дастандардың бірдей таралатыны және салыстырсақ, бір қолжазбаның тізімдері сөзбе-сөз бірдей болатыны таң қалдырады». Екіншіден, қазақ ақын-жырауларының поэзиясында гносеологиялық бейне туралы ой басым болды.

Жырау Асан Қайғы шығармашылығын талдау көшпелі қоғам жағдайында адам санасына әсер етудің ең маңызды құралы ақындық буын болғанын көрсетеді. Айта кету керек, импровизация – ерекше ақындық дарыны бар адамдарға ғана тән құбылыс. Бұқаралық санаға қолжетімді поэтикалық жолдар мен образдардағы оқиғалар мен процестердің мәнін ашу кез келген адамның қолынан келе бермейді. Шоқан Уәлиханов «Поэзияға, әсіресе импровизацияға бейімділік барлық көшпелі нәсілдерді ерекшелейді. Бұл дала көшпелілерінің рухының поэтикалық және алыпсатарлық күйге түсуіне алаңсыз көшпелі өмірдің әсері ме, әлде үнемі табиғатқа толғану, әрқашан ашық жұлдызды аспан мен шексіз жасыл дала себеп болды ма – білудің қажеті жоқ: Бұл мәселені шешуді табиғатты, оның адамға әсері мен осы әсердің салдарын бақылайтын ғалымдарға қалдырамыз. Біз тек фактілер мен деректерді береміз! [5]

Асан Қайғы шығармашылығын, жалпы, көшпенділердің философиялық утопиясы деп сипаттауға болады. Жырау Асан Қайғы поэзиясы адамзат қоғамының мәңгілік мәселелеріне арналған: эстетикалық, этикалық, философиялық және әлеуметтік-саяси мәселелерге арналған терең экзистенциалды және утопиялық идеялармен сусындаған. Табиғат пен қоғам туралы, адам, дәуір, заман, кешегі мен бүгінгі туралы толғауларында Асан Қайғы терең көркем бейнелер сомдайтын өзіндік өрнектерге ие болды.

Қай заманда да, тарихи дәуірде де философтар ұлттың ең басты қасиеті – адам қарым-қатынаста ғана жетілдіретін адамгершілік қасиеттер деп есептеген. Мәдениет – адамдардың қарым-қатынасының негізі. Әрбір этностың мәдениеті – әлемдік өркениетті жетістіктерімен байытатын қайнар бұлақ. Көшпелі халықтың ұлы Асан Қайғының философиялық көзқарастары көшпелі мәдениеттің көрінісі бола отырып, әлемдік өркениет рухани мәдениетінің сәніне айналды. [6]

Әдебиеттер тізімі

- 1 Уәлиханов Ш. Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы туралы жазбалар. 1-том. [Текст]: Алматы: Ғылым, 1984. - 304 б.
- 2 Қарашын Бекет. Скиф ойлары (философиялық-этнографиялық очерктер). Атырау: Академик Зейнолла Қабдолов қоры, [Текст]: Атырау: 2020. -28-39 б.
- 3 Сегізбаев, Ораз Амангелдіұлы. XV – XX ғасырдың басындағы қазақ философиясы: [Текст]: Прок. университет студенттеріне арналған оқу құралы / О.А.Сегізбаев; Білім министрлігі реп. Қазақстан. Алматы.
- 4 Уәлиханов Ш. Қазақ халық поэзиясының формалары туралы. 1-том. [Текст]: Алматы: 1984. -286-305 б
- 5 Бисенбаев А. Басқа Орталық Азия. Б. [Текст]: 7//<http://www.kyrgyz.ru>
- 6 Рахимжанова С.Қ. Православиелік христиандықты қолдана отырып, Аврамдық дінге сенушілердің моральдық өзін-өзі анықтауындағы діннің

рөлін салыстырмалы талдау [Текст] / Еуропалық ғылым және теология журналы.-2019. 15-том. 5 басылым. -19-30 бет. ISSN 1841-0464